

Хомік О. Є.,

кандидатка філологічних наук, доцентка,
доцентка кафедри української мови

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

АПОТРОПЕЇЧНА ФУНКЦІЯ СЛОВА В УКРАЇНСЬКОМУ ЛІНГВОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню особливостей апотропеїчної (оберегової) функції слів українського лінгвокультурного простору. Аналіз фактичного матеріалу переконує, що слово має соціальну, етичну, аксіологічну, естетичну, магичну сутності. Саме тому причини багатства концептуалізації поняття «слово» не можна пояснити без урахування відомостей з історії та знань побуту, традицій і вірувань народу.

З'ясовано, що слово є найчутливішим індикатором народної культури. Особливості характеру архаїчного розуміння світу дають змогу визначити світоглядні основи віри в магичну функцію слова, одним із різновидів якої є апотропеїчна, або оберегова. Важливими чинниками, що лежать в її основі, є неконвенційне розуміння мовного знака, табування слова та його інструментальність, апеляція до референційної специфіки імені. У зв'язку з цим великого значення для дослідження зазначеної проблеми набувають давні слова-евфемізми, виникнення яких зумовлене сакральними властивостями слова. Вивчення лінгвістичних механізмів творення евфемістичних слів, поява яких передбачає заборону вживати ті чи інші міфологічно значущі й ціннісно орієнтовані назви небезпечних демонологічних істот, номінації на позначення тваринного світу тощо, відбувається шляхом виявлення зв'язку між внутрішньою формою і значенням слова. Ознаками денотатів, що можуть використовуватися для такого апотропеїчного називання, є місце перебування, розмір, колір табуованої істоти чи явища, аксіологічна оцінка, зовнішній вигляд, особливості руху та функції тощо.

Виявлено, що сьогодні більшість слів (сталих виразів, текстів) не сприймаються як сакральні, не відомі причини їхнього виникнення, первісне значення та функції. Вони, трансформуючись, починають уживатися в повсякденному житті за звичкою, повністю або частково втрачаючи зв'язок із народними обрядами та віруваннями. Проте такі слова все одно не позбавлені своїх сакральних властивостей. Їх вживання (знаємо ми про це чи ні) відбиває міфологічні уявлення про всесвіт і первісні вірування українців в апотропеїчну функцію слова – здатність впливати на навколишній світ, змінювати й захищати його і себе.

Ключові слова: слово, лінгвокультурний простір, магична функція, апотропеїчна (оберегова) функція, евфемізм, примовка, побажання.

Постановка проблеми. У світових лінгвістичних традиціях слово прийнято вважати основною одиницею мови, що перебуває в центрі всіх наукових досліджень. Це складна, різнопланова, багатовимірною мовна одиниця, що служить засобом фіксації в мові і передачі в мовленні знань і досвіду багатьох поколінь людей [21, с. 25]. Сьогодні слово вивчається на різних мовних рівнях (фонетичному, лексичному, граматичному тощо)

і виконує номінативну, комунікативну, ідентифікаційну, кумулятивну, експресивну, когнітивну, емотивно-волюнтативну, естетичну, магичну та інші функції. Проте однією з найважливіших функцій слова в українському лінгвокультурному просторі є магична, зокрема апотропеїчна, або оберегова, на ознаки якої свого часу вказували такі відомі науковці, як Р. Якобсон [27], Д. Зеленін [5], Н. Мечковська [14], М. Толстой і С. Толстая [23] та інші. Ця функція дає усвідомлення того, що в глибинах нашої свідомості збереглася віра в силу вимовленого слова (словосполучення, тексту), за допомогою якого можна вплинути на людину, змінити певну ситуацію, життєвий шлях тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні є низка наукових робіт із різних галузей знань (психологічних, медичних, біологічних, філософських, народознавчих, лінгвістичних), що присвячені дослідженню особливих, сакральних, зокрема захисних, властивостей слова [1–3; 13; 15–19 та інші]. Фактично всі науковці з різним ступенем достовірності та силою переконливості доводять, що вимовлене слово впливає не лише на людину, а на весь навколишній світ, адже слово мислиться так само предметно, як і сам предмет, є і залишається такою самою дією, як і сама дія, таким матеріально означеним, як і сама ознака [7; 14]. Оскільки слово – це «велика таємниця» [1, с. 3], «культурний витвір» [3, с.12], що втілює весь досвід народу, то найяскравіше його сакральність виявляється у лінгвокультурному просторі чи «фольклорній лінгвістиці» [3, с.13]. Особливого значення у зв'язку зі сказаним набуває апотропеїчна (оберегова) здатність слова,

Мета статті полягає в з'ясуванні особливостей апотропеїчної функції слова в українському лінгвокультурному просторі.

Виклад основного матеріалу. Уявлення про сакральні, зокрема оберегові, властивості слова є складником архаїчного погляду на світ. Як зауважив свого часу М. Костомаров, «у минулому слову як наочно видимому способу вираження мислі приписували всемогутність, і ця віра залишилася до нині актуальною» [10, с. 278]. Так, сама назва *слово* сьогодні стала об'єктом категорійно-оцінної генералізації: «добре слово дорожче багатства», «як слово не допоможе, то і кий не дошкулить», «від теплого слова і лід розмерзається», «вода все сполоще, тільки злого слова ніколи», «гостре словечко коле сердечко», «добре слово краще, ніж готові гроші», «добрим словом мур проб'єш, а лихим і в двері не ввійдеш» [24] тощо.

Означальний простір *слова* як формант української національної картини світу містить виразні свідчення давнього розуміння його особливої природи та магичних комунікативно-прагматичних інтенцій, що зазнало численних аксіологічних значень і персоніфікацій. У «Словнику епітетів» *хороше, добре, святе* слово (безсмертне, боже, велике, вистраждане,

вічне, гаряче, дуже, животворне, залізне, ідилічне, лунке, міцне, молитовне, невмируще, незламне, ніжне, правдиве, прекрасне, приязне, пророче, святе, солодке, цілюще, чарівне, чародійне) протиставляється **поганому, злому та грішному** (бездушне, брехливе, бридке, важке, вбичче, ганебне, гірке, гіркомовне, грубе, докірливе, дошкульне, дурне, жорстоке, забрехує, зле, зловісне, зневажливе, їдке, криваве, лайливе, лихе, лиховісне, марне, мертво негоже, невизрачне, недобре, недолadne, недоречне, немиле, нерозумне, облудне, тихате, понуре, прикре, сердите, скупе, страшне, чуже) [20, с. 313–317]. Прикметно, що впевненість у тому, що слова «роблять, діють, творять і досягають» можна віднайти й у художній літературі: «Ну що б, здавалося, слова... Слова та голос – більш нічого. А серце б'ється-ожива, Як їх почує!...» (Т. Шевченко); «Я знаю силу слова – воно гостріш штика і швидше навіть кулі, не тільки літака... Ти – квітка у любові, в ненависті ти – штик» (В. Сосюра); «Ах, що те слово? Що те слово варте? Але скажи його людині від душі – Торкнуться серця враз дотепні жарти, І залоскотуть серденько вірші» (Н. Красоткіна). Цілющу силу слова підтверджують і християнські джерела: «Споконвіку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог був Слово. Воно в Бога було споконвіку... і життя було в ній» (Євангеліє від Іоана).

Тож увесь життєвий шлях українця супроводжується «чарівними» словами, побажаннями, що, здебільшого перейшовши із мови сакральної в буденну, сьогодні, на жаль, не сприймаються як такі. Як зазначає Д. Зеленін, крім слів із апотропеїчною функцією, ми знаємо й уживаємо численні спеціальні захисні й продукувальні формули й тексти, успадковані з давнини [5, с. 13]. Це, зокрема, **етикетні формули** («Бог у (на) поміч!», «Боже помож!»), «Нехай Бог дає тобі щасну годину!», «Щоб прихід твій був добрим!» [4, с. 38], «Хай Бог боронить!» [5, с. 12–13]; **календарно-обрядові** («Микола (або Юрій) у стадо!» [5, с. 12], «Нехай Святий Василій дасть вам багато пшениці, багато жита, багато дітей!», «Будь щаслива і гожа, як сонце; весела, як весна; робоча, як бджола; багата, як земля!», «З Андрієм-Калетою! З хлоп'ячою добротою! З дівочою красою!», «Щоб ви пасли стільки худоби, скільки в цьому вінку колосся» [9, с. 51–58]); **сімейно-обрядові** («Дай йому, Боже, добру долю, довгий вік рясат топтати» [25, с. 61], «Бись вам так солодко жити, як цей мед» [26, с. 32], «Нехай йому легко лежати, землю держати» [25, с. 81]; **побутові** («Хай Бог рятує на кожному броді й переході» [5, с. 17], «Благослови, Божейку, першу дорожейку!» [26, с. 32]). Важливо, що зміна компонентного складу окремих магічних формул дає змогу переводити їх із розряду прокльонів у побажання, що замість руйнівної функції виконують захисну, розважальну чи просто використовуються як засіб для емоційної розрядки та мирного врегулювання конфліктів: «Накажи вас, Боже, хлібом із сіллю», «А щоб тебе хліб обсів!», «Бог би тебе любив!», «А щоб тобі добро було!» [11, с. 16].

Проте, на думку науковців, у народі краще збереглася віра в захисну силу заклиналих примовок, що є швидкою відповіддю суб'єкта на специфічний негативний вплив довкілля [12]. Як відомо, поширеними серед українців є сакральні вирази з такими компонентами, як сіль, часник, камінь, дуля, що виконують апотропеїчну функцію: «сіль тобі в очі, часник на язик», «соль тобі в очі, камінь у плечі», «камінь в зуби, печина в груді», «дулю вам під ніс» [4; 6; 26] тощо. Почасти дієвість вербального оберегу посилюється матеріально-речовим, адже «у людини

будь-яка дія супроводжується звуками, словами і навпаки: слова – діями; ось чому магічна функція слів невіддільна від дії, обряду, взаємодії з ним» [5, с. 12]. Наприклад, в українців є звичай класти в мішечок «шкалиточку» і прив'язувати на праву ручку новонароджені дитини такі предметні обереги, як часник, глину зі слідами пса, шматочок глини з печі та вуглик, які повинні очищати й оберігати її. При цьому баба-повитуха виголошує спеціальне апотропеїчне замовляння, у тексті якого є слова на позначення прив'язаних предметів: «Аби ти була така люта, як **чеснок**, аби тебе так нічо не ловило сі, як не ловить ся печі, аби тебе ніхто так не урік, як не можна печі уречи; шоби погані очи, шо на тебе подивлять ся, так перегоріли, як **угля** перегоряє; шоби так ніхто на тебе не задивив ся, як не може задивити ся на **сліді псечи**» [26, с. 28].

Утім, більшість слів, сталих виразів, текстів у повсякденному житті ми не сприймаємо як сакральні, вони повністю або частково втрачають зв'язок із обрядами та віруваннями. Особливо це стосується евфемізмів, що виникли як «заміна табу йованого слова загальноприйнятим» [14, с. 63].

Евфемістичні назви зазвичай фіксують другорядні ознаки денотата, наприклад: **розмір** (дрібнах; малий; тот малий – на позначення вовка; великий; той великий – на позначення ведмедя); **місце перебування** (та, шо в плиттю сидить, підтрамниця; тот під корчом – на позначення змії); **колір** (сірий; сіроманець – на позначення вовка, бурий; буряник – на позначення ведмедя; попейериста – на позначення змії); **зовнішні характеристики** (хвостатий; космачиха – на позначення відьмака/відьми; довга; тот довга – на позначення змії; кривень; косоокий; вухань – на позначення зайця; клишиногий – на позначення ведмедя; товста; огрядна – на позначення вагітної жінки; сивушка; мохначка – на позначення миші); **особливості руху та функції** (ходуша; літавець; тот, шо по гробах ходит – на позначення хвороби; тот, шо в пеклі ватру кладе – чорт; колька; кидун; трясучка; знобуха; холодуха; гнетениця; корючка – на позначення хвороби) тощо.

Зауважимо, що значна кількість давніх евфемізмів сьогодні є стергими. Проте саме вони становлять найціннішу й змістовно багату частину слов'янського назовництва [8]. До них, зокрема, належать слова з основами *bog-, *gost-, *mir-, *slav-, *žizn-, *bol'e-, *dota-. Наприклад, слова Бог, чорт – уже десемантизовані, використовуються як частки чи емоційні інтенсифікатори, що втратили магічну функцію («Йі-бо!», «Господи!», «Боже упаси»), ілюструють семантичні та функційні трансформації («Бог з тобою», «Крий Боже», «До чорта», «До біса»). Крім того, апотропеїчна функція слова зумовлює виникнення розлогих номінативних груп на позначення небезпечних для людини тварин, демонологічних істот тощо. Зокрема, чорт в українському лінгвокультурному просторі отримав такі назви, як: ангел; Антипко й Антипко без п'яти; батько; бенг; бенеря; бий'го божа сила; бицівник; він-біда; біда-осина; біхреса; бузувірець; він; закаменник; вихор; він,пек му; він-осина; він-цуреха му; він, цез би; вітресник; вознянець; воно; ворог; він, голова би му всохла; гурский; джус (джюс); диво; дід; дідуньо; дідько лисий; дух мли; душохват; дюг; закаменник; зальотник; злий; злий дух; клопотник; клятий; конklus; копитник; кривий; кривий дідько; кудесник; кудлатий; куцак; куцан; куць; ласівник; легін; лисий; лихий; лихий дух; лихо; лізун; літавець; лукавець; лукавий; лякайло; лях; мамуня; мара; марник; мимохід; мольфар; морок; порушник; не свой дух; невидимець; невмитий;

недобрий; недоля; неприятель; несамовитий; несвідомий дух; нетрудний; нечестивець; нечистий (нечистий, ничистий); нечистий дух; нечисть; нукуратий; нікудуца; німчик; облуд; обпаленик; осина; осинавець (осинавець); паничик; патлатий; пекельник; пекун; підплитник; поганий; проклятий; пролаза; проноза; пропав би; пропасник; псяюха; ратичник; ріжкатий; рогатий; розумний; рябий; сам; святий; селем; Семенко; скаменюх; скаменюшник (скамінюшник, скаминюшник); скарідь; скварна; скуса; смуток; смуч; сотонник; страх; такий; тії, що не при хаті згадуючи; той; той, від богацтва; той вовк, що літає; той злий; той самий; той, бодай моці не мав; той, бодай му фай било; той, бодай му фоц било; той, Дух святий з нами; той, з ріжками; той, з хвостом; той, що очи одводе; той, що з ріжками; той, що лозами трясє; той, що не казати; той, що у води; той-осинавець; тот, аби сі не повиджував; той, з ріжками; той, щез би та ни мав моці; той, ни мав би моці; той, осина йому, що у скалі; той, пек, осина; той, пропав би; той, пропав би од нас хрещених; той, пішов би в плита; той, пішов би в терня, не в люди; той, пішов би туди, де люди не ходять; той, рогатий; той, скапарив би ся; той, у черлених гатьох; той, хромий; той, цураха му (той, цураха би му); той, чорний зі скелі; той, що богу ся узникує; той, що в берді сидить; той, що в лоті живе; той, що в пеклі ватру кладе; той, що з хвостиком; той, що на гріх піднюструє; той, що під бзом сидить; той, що по бердіх реве; той, що рити реве; той, що сі людям не показує; той, що хмари тручіліє; той, щез би; той, що в норі сидить; той, що на обрубні сидить; той, що невільно згадувати (нагадувати); той, що у скалі; той, що у трісках; той-осина; тот-осина йому, що у скалі розвезав би сі з ланца; той-осина йому; той-скаменів би; убіясник (обіясник); фіон; фрац (фрас); хамінок (хамінок); хапун; хвостатий; хмарник; хромий; цей; чорна сила; чорний; чяччик; шляг; шут; щасливець; щез би (іщез би; щез би; щесби); щезба; щезник; щезун; явида (явидник); яритник тощо [22, с. 104–106].

Прикметно, що українські ефемістичні слова репрезентують явища різного порядку. З одного боку, уявлення про паралельне існування потойбічного і людського світів, задовбрювання табуйованих істот (богиня – віспа; богиня; агел; святий – чорт; пані; панок – миша, панна – жаба), перехід небезпечних сил від «чужого» до «свого» світу (вуйко – ведмідь; тітка – лихоманка; дядько – вовк; дід; дідуньо; батько – чорт; мамуня – чортиця), ієрархічну структуру всесвіту (цар Цурунал; царенко – кіт, цар земляний – миша), а з іншого – цілеспрямоване вживання конотативної лексики та пресупозитивної інформації (краса; біда; поганка; паскудниця – змія; краса; красуня – жаба; проклята, поганка, лиха – хвороба; поганець – вовк).

Висновки. Отже, наявні в українському лінгвокультурному просторі слова (словосполучення і тексти) хоч і неоднорідні за своїм складом, прагматикою і способом виникнення, проте більшість із них виконує магічну, зокрема апотропеїчну, функцію. Їхні особливості тісно пов'язані з архаїчними уявленнями про світ і відбивають первісні вірування українців в апотропеїчну функцію слова – здатність впливати на навколишній світ, захищати і змінювати його.

Проведене дослідження накреслює перспективи подальшого вивчення вербальних одиниць українського лінгвокультурного простору, виникнення і вживання яких пов'язане із магічною функцією слова.

Література:

1. Бабич Н.Д. Народна фразеологія про магічну силу слова. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія (мовознавство) :* зб. наук. пр. Вінниця : ТОВ «Фірма Гланер», 2012. Вип. 16. С. 3–7.
2. Белый А. Магия слов. *Символизм.* Петроград, 1910. 211 с.
3. Вендина Т.И. Слово в языке русской традиционной духовной культуры. *Лингвистические заметки «Мир русского слова».* 2016. № 4. С. 12–18.
4. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. Київ : Оберіг, 1993. 590 с.
5. Зеленин Д.К. Табу слов у народів Восточної Європи и Северной Азии. Сб. МАЭ. Ленинград, 1929–1930. Т. 8–9. С. 11–67.
6. Иванов В.В. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. *Очерки по этнографии края.* Харьков, 1898. Т. 1. 1012 с.
7. Кассирер Э. Философия символических форм. Т. 2. Мифологическое мышление. Москва ; Санкт–Петербург : Университетская книга, 2002. 280 с.
8. Кацев А.М. Языковое табу и эвфемия : учеб. пособие по спецкурсу. Ленинград : Наука, 1988. 79 с.
9. Килимник С.І. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. Київ : Обереги, 1994. Кн. 1. Т. 1, 2. 400 с.
10. Костомаров М.І. Слов'янська міфологія / упорядн., приміт. І.П. Бетко, А.М. Полотай; вст. ст. М.Т. Яценка. Київ : Либідь, 1994. 384 с.
11. Кузь Г.Т. Вигуківі фразеологізми української мови: етнолінгвістичний та функціональний аспекти : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Чернівецький національний ун–т імені Юрія Федьковича. Івано–Франківськ, 2000. 19 с.
12. Лабашук О.В. Українська примовка: особливості побутування та функціонування : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Львівський національний університет. Львів, 2001. 16 с.
13. Магія слова в українській народній медицині. URL: <http://ua.textreferat.com/referat-15461-2.html>.
14. Мечковская Н.Б. Язык и религия : пособие для студентов гуманитарных вузов. Москва : Агентство «ФАИР», 1998. 350 с.
15. Никитина С.Е. Лингвистика фольклорного социума. *Язык о языке.* Москва, 2000.
16. Остроушко О.А. Аспекти реалізації магічної функції мови. *Мандрівець : Концептуальний проєкт «Золота стежина».* Київ : Вид-во Націон. ун–ту «Києво–Могила акад.», 2006. № 3. С. 41–45.
17. Парандовський Я. Алхімія слова / перекл. з пол. Ю. Попсуєнко. Київ : Дніпро, 1991. 375 с.
18. Перунін В.І. Магія Поліського Слова або реальність давньої нетрадиційної медицини. URL: <http://MAGAZINE.MOSPSYRU/INDEX.Shtml>
19. Скуратівський В.Т. Магія слова. *Берегиня.* Київ : Рад. письм., 1987. С. 91–96.
20. Словник епітетів української мови / С.П. Бибик, С.Я. Єрмоленко, Л.О. Пустовіт ; за ред. Л.О. Пустовіт. Київ : Довіра, 1998. 431 с.
21. Сучасна українська літературна мова: Лексикологія. Фразеологія : підручник / А.К. Мойсієнко, О.В. Бас–Кононенко, В.В. Бондаренко та ін. Київ : Знання, 2010. 270 с.
22. Філон М.І., Хомік О.Є. Сучасна українська мова. Лексикологія : у двох частинах. Ч. 1. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна. 2010. 220 с.
23. Толстой Н.И., Толстая С.М. Имя в контексте народной культуры. *Язык о языке : сб. статей / под общ. рук. и ред. Н.Д. Арутюновой.* Москва : Языки русской культуры, 2000. С. 605–621.
24. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О.В. Марковича та інших / уклад М. Номис. Київ : Либідь, 1993. 768 с.
25. Чубинський П.П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського : у 2 кн. Київ : Мистецтво, 1995. Кн. 1. 2.

26. Шухевич В.О. Гуцульщина. Матеріали до україно-руської етнології. Львів, 1902. Т. 5. 265 с.
27. Якобсон Р. Лингвистика и поэтика. Структурализм: «за» и «против»: сб. статей. Москва : Прогресс, 1975. С. 193–230.

Khomik O. The apotropaic function of a word in Ukrainian linguistic and cultural space

Summary. The expression of the magic of the word, the magic power of the word, the magic function of the word can be found in various discourses – folklore, religious artistic and, of course, speech itself. It's not random because from ancient times the word is given a great and still not solved magical power: it can heal the patient, help in solving the life problem, change the person's destiny and may ruin and kill. Such ideas about the sacred properties of the word are a component of the archaic view of the world because for the primitive man the word and the name do not mean anything – they exist and act. The mythological notions of the inextricable connection of the word and action, its properties, the influence on the person's destiny, the division into “good” and “bad” words have been reflected in the numerous paremias that make up the spiritual sphere of universal and national cultural meanings of our people. However the belief in the magic power of the amulet cliché is better preserved and it is a quick response of the subject

to the specific negative impact of the environment. Apotropaic clichés, the main components of which are salt, garlic, stone, thumb are the most common among Ukrainians. Taking into account the semantics and pragmatics of the Ukrainian amulet cliché we can use it as an independent magic text or as a component of orders or folk prayers. Today we do not accept most of the words, constant expressions, texts as sacred; we do not know the causes of their origin, their initial significance and functions, transforming words begin to get used to everyday life by habit, completely or partially losing touch with rites and beliefs. Most of all, it concerns euphemisms that appeared as replacement of the tabooed word as a commonly accepted word. They demonstrate the various ways and means of occurrence and usually perform a protective function. So the sacred words, phrases and texts presented in the Ukrainian language are heterogeneous in their composition, pragmatism and way of occurrence. Their peculiarities are closely linked to the content of mythological representations of the world and reflect the ancient beliefs of Ukrainians in the magic function of the word – the ability to influence the surrounding world and change it.

Key words: word, linguistic and cultural space, magic function, apotropaic (amulet) function, euphemism, saying, wishes.